

KÖZÉP-EURÓPAI ÚJ VÁROSOK AZ ÁTMENETBEN

Bevezetés

A kilencvenes évek elején egyértelműnek látszott, hogy a közép-európai új városokban történeti okok miatt is lassabban zajlanak majd le az átalakulás folyamatai, mint a hagyományos módon fejlődött városokban. A volt európai szocialista országokban az állam irányította a település- és városfejlesztést, a gazdálkodást, a lakosság területi elhelyezkedését is, s ebbe a helyi szereplők nem vagy csak korlátozottan szólhattak bele. Az állam súlya, a helyi függések az új városokban más településekhez képest is erőteljesebben érvényesültek. A rendszerváltást követően az állam kivonulásával bizonytalannak látszott a helyi városfejlesztés, az autonóm önkormányzat megvalósulása. Az erős központi függések következtében az új városokban kialakulatlanabb volt a városi társadalom, a polgárság. A mozgalmak, egyesületek szerveződése is lassúbbnak tűnt. A társadalmi egyenlőtlenségek éleződése, komoly munkanélküliség, komplex gazdasági, társadalmi, politikai és ökológiai válság volt várható. A városok életében döntő fontosságú ipari cégek képtelennek tűntek az átalakulásra. Bizonytalannak látszott az újvárosok megújulása, a városhálózatba új szerepekkel történő integrációja is az újvárosi gazdaság alapvetően ipari szerkezete, a környékre kiterjedő szolgáltatói funkciók szűkös volta miatt.

Az azóta eltelt néhány év alatt azonban számos új városban enyhültek a társadalmi, gazdasági feszültségek, s látszólag túljutottak a krízisen is. Noha új városok sokasága mind a mai napig nem képes a komplex krízist kezelni. Mi történt a sikeresnek tűnő városokban? Valóban lezajlott az átalakulás, és a piaci társadalmaknak megfelelően kibontakozott az önállóságon nyugvó polgári városfejlődés és -gazdálkodás, városi társadalmi struktúra, vagy éppen ellenkezőleg, a krízis enyhülése mögött az elmaradt átalakulás, a régi struktúráknak a részben átalakult feltételek szerinti működése, a válság elhúzódása figyelhető meg?

A választ az államszocialista, centralizált, redistributív település- és városfejlesztési modell változásai, az állami szerepek visszaszorulása, az önkormányzati autonómia és a városi társadalom kialakulásának a folyamatai, az állami jelenlét és a helyi részvétel új arányainak a szerveződése adják meg. A tanulmányban a jelzett problémakört három szempontból elemezzük.

1. Megvizsgáljuk az új városok közép-európai városi rendszerben elfoglalt helyét, a meghatározó makrotársadalmi, politikai, gazdasági és ideológiai folyamatokat és urbanisztikai doktrínákat, a városi szerepköröket.

2. Az újjáépítés főbb szereplőinek történeti elemzésén át bemutatjuk az állam, a gazdaság legfontosabb képviselői, köztük a nagyvállalatok, az önkormányzat, a lakosság városfejlesztésbeli részvételét, a városfejlesztést meghatározó főbb szereplőket.

3. Az újjáépítési társadalmak sajátosságait is számba vesszük, köztük a helyi társadalmi szerkezet térbeli rendjét és az ezt meghatározó okokat, a civil társadalmat integráló mechanizmusokat.

A tanulmányban közölt eredményeket részben nemzetközi kutatási eredmények adják. 1993-ban francia, angol, lengyel és magyar kutatók „Európai új városok a 20. század végén” címmel nemzetközi összehasonlító vizsgálatot indítottunk a nyugat- és közép-európai új városok elemzésére. A kutatást Nicole Haumont koordinálja (Centre de Recherche sur l'Habitat, C.N.R.S.). Egyéb magyarországi újjáépítési munkák adják a további háttér-információkat (Szirmai, 1988; 1995). A társadalomstatisztikai elemzéseket Balázsné Varga Margit készítette.*

A nemzetközi szakirodalommal is összhangban a kutatócsoport szerint az új városok a kormányzati döntésekre, állami forrásokkal, illetve támogatással, a piacgazdaságokban kormányzati vállalkozásként alakított, központosítva tervezett települések (településegységek), amelyek a modern városépítészeti ideológiák hatására, meghatározott területfejlesztési, tervezési, valamint gazdasági, társadalmi és ideológiai törekvések megvalósítására jöttek létre. Az új városok a korábbi történeti korszakok építészeti hagyományaival szakítva, a modern városépítészet rendező elvei szerint, több funkciós településeként, a munka- és lakóhely biztosításának a céljával, többnyire újonnan vagy részben újonnan épültek. Az új városoknak számos típusa és generációja létezik. A francia kutatás a Párizs, az angol kutatás a London környékére telepített új bolygóvárosokat, a lengyel és a magyar vizsgálat az új ipari városokat, az úgynevezett új szocialista iparvárosokat elemezte.

* A nemzetközi kutatócsoport elképzelése szerint az újjáépítési társadalmi sajátosságokat a régi városokkal való társadalomstatisztikai összehasonlítás adja, a tízévenkénti népszámlálások adatbázisai alapján. A magyar esettanulmány Dunaújvárost és Ajkát két régi várossal, Bajával és Pápával hasonlította össze. A közép-európai új városokra vonatkozó összehasonlítás adatait Dunaújváros, a lengyel Tychy, a cseh Most, Ostrov, Klasterec nad Ohri, a szlovák Vranov és a román Campia Turzu népszámlálási adatbázisa képezte. A magyar esettanulmány a strukturált mélyinterjú módszerére épült. 1995-ben Dunaújvárosban 22, Kazincbarcán 20 mélyinterjú készült a városfejlesztésben érdekelt főbb szereplőkkel.

Új városok a közép-európai rendszerben

A közép-európai újváros-fejlesztések kialakulását meghatározó ideológiai, társadalmi, politikai folyamatok

Az európai újváros-fejlesztések kialakulása nem választható el azoktól az urbanisztikai doktrínáktól, amelyek a 19. század végének és a 20. század elejének térbeli társadalmi problémáira, a városrobbanás kedvezőtlen jelenségeire, a nagyvárosi szegénységre, zsúfoltságra kerestek várostervezői megoldást és amelyek azt az új városok kialakításában találták meg. A nagyvárosi társadalmi problémák megoldására a 19. század végén elsőként Ebenezer Howard angol építész javasolta az új települési formák, az új kertvárosok kialakítását (Howard 1898). A városi és a vidéki életforma egybekapcsolására törekvő howardi eszme nemcsak a kertvárosi formákra ihlette a tervezőket, az új városok legkülönbözőbb típusai mögött érzékelhetőek a howardi doktrína hatásai. Az új ipari város fogalmát elsőként Tony Garnier francia építész használta a 20. század elején, aki az ipari termeléshez kapcsolódó társadalmi problémák kezelésére modern új ipari kisvárost tervezett (Garnier 1914; Meggyesi 1985).

Le Corbusier és a modern építészettel elkötelezett munkatársai képviselik legkiérleltebb formában azt az elgondolást, hogy új városok kialakításával kell a társadalmi viszonyokba beleavatkozni. A régi városok helyébe nem kertvárosokat, és nem is kisvárosokat, hanem nagy laksűrűségű, magas beépítésű, a közösségi életre lehetőséget adó, étellel teli központokat, a városközpont köré elkülönülést is biztosító kertvárosokat, villanegyedeket terveztek (Le Corbusier 1966).

A szovjet konstruktivisták és a CIAM csoport (Comité Internationale pour la Resolution des Problemes de l'Architecture Contemporaine) vezető építészei között a húszas években kibontakozott párbeszédben nemcsak a korszak egyik legizgalmasabb – és hatásában máig is vitatott – eszmecseréje bontakozott ki, hanem kifomálódott az egykori Szovjetunió, majd a közép- és kelet-európai országokon is végigáramló új városfejlesztési forma elméleti ideológiai alapjai is. Új lakóhelyek létesítéséhez kapcsolódtak olyan társadalomalakító törekvések, amelyek tervezési és építészeti eszközökkel akartak beavatkozni a társadalmi és életmódfolyamatokba, s amelyek az új szocialista élet és társadalom biztosítékát új városok (új városrészek megteremtésében látták. A korszak urbanisztikai gondolkodásának, főként a CIAM-nak a hatására a szovjet építészek egy avantgárd csoportja, a konstruktivisták döntő jelentőséget tulajdonítottak a várostervezésnek az új társadalmi rend megteremtésében, elsősorban a korábbtól eltérő, a racionalitáson, a hasznosság elvén, az elemek funkcionális rendjén nyugvó, a múltat tagadó, a jövőre irányuló architektúrájának (Gan 1979; Guinzburg 1979).

1929 és 1931 között az avantgárd építészek között kétféle irányzat bontakozott ki, az urbanistáké és a dezurbanistáké (Sabsovitch 1979b). Mindkét elkép-

zelés lényegében azokat a decentralizált ipar- és városfejlesztéseket alapozta meg, amelyek a későbbiek során az iparvidékek, a hatalmas nagyberuházások mellé telepített városok fejlesztésében realizálódtak. A két csoport között lényeges különbség volt. Az urbanisták a központosított fejlesztést is felmutató, decentralizált regionális és településfejlesztést és 30–60 000 fős népességű városokat tartottak kívánatosnak, addig a dezurbanisták teljes decentralizációt, a városok helyett az ország területén szétszóró homogén lakósejteket, egyedi lakóhelyeket javasoltak. Az urbanisták és a dezurbanisták egyaránt a város és a falu közötti különbségek megszüntetésére és arra törekedtek, hogy a kapitalista társadalmak városaitól eltérő, szocialista tartalmat teremtő és kifejező új településeket alapozzanak meg. A viták ellenére abban egyetértettek, hogy a szocialista társadalom létrejötte a közösségi életnek lehetőséget adó intézményrendszer kialakításától remélhető.

A CIAM és a konstruktivisták közösen készítik el az úgynevezett Kollektív Házat, az új típusú lakóhelyet, amelyek a egyéni és a kollektív élet összehangolására tesznek kísérletet, a munka világa mellett a szabadidőt is tervezték. Az urbanisták vezetője, Sabsovitch a jövő szocialista városát 15–20 hatalmas, kéthárom ezer főt magába foglaló közösségi kombinát együtteseként képzelte el (Sabsovitch 1979b: 234).

A húszas, harmincas években a közép- és kelet-európai országok mindegyikében hatottak a modern építészeti koncepciók. A sztálini politika előretörésével, a nyugati kapcsolatoktól való elzárkózás politikája miatt a harmincas évek végétől a Szovjetunióban, a negyvenes évek derekától a közép-európai országokban fokozatosan félretették a modern építészet elképzeléseit. A szocialista gazdaságok nem tudták a modern építészeti modelleket megvalósítani, a politikai hatalmak pedig nem akarták a társadalmak lakásigényeit kielégíteni. Az új építészet racionális jellege sem volt elég látványos a hatalom számára (Preisich 1983). A Szovjetunióban ezért hirdetik meg a szocialista realista építészet klassziczáló monumentalizmusra törekvő kifejezőmódját, amely a politikai elképzelések szerint inkább képes az embereket lelkesíteni. Az ötvenes évek közep-európai új városai végül is ebben a lassú és költséges stílusban épültek.

Az urbanisztikai elméletek valószínűleg soha nem realizálódnak, ha a második világháborút követően nem alakulnak ki az újváros-építést igénylő központi hatalmi érdekek, a mögöttes társadalmi, gazdasági és politikai szükségletek. A második világháború után az európai országokban, Skandináviában, az Egyesült Államokban is létrejöttek újváros-fejlesztési stratégiák, az állami területfejlesztési politika és beavatkozás jellegzetes példái. Az új városok építésétől a gazdaság területi fejlődésének alakítását, egyes társadalmi feszültségek kezelését, a lakáshiány megoldását, az életmód alakítását is remélték. A nyugat-európai kormányzatok az újváros-építési programokkal alapvetően az extenzív gazdaságfejlesztés követelményeinek megfelelő gyors városfejlődés folyamatainak az irányítására, a népesség térbeli elhelyezkedésének a befolyásolására, a lakás-

hiány csökkentésére, meghatározott társadalmi konfliktusok kezelésére, a nagyvárosi problémák elől menekülni kívánó középosztálybeliek lakás- és munkahelyigényeinek a kielégítésére is törekedtek.

A kelet- és közép-európai országokban az újjáépítési stratégiák a szocialista urbanizációs modell, a központosított, redistributív jellegű gazdaság, infrastruktúra és lakásfejlesztés megvalósításának is eszközei voltak, alapvetően gazdasági, iparfejlesztési célok, politikai hatalmi érdekek eredményezték. A kommunista hatalmak az ötvenes évek elején a szocialista típusú egyszerű tökefelhalmozás megvalósítása érdekében erőltetett nehéziparfejlesztési programokat határoztak el. A feszített ütemű fejlesztéssel a fejlett nyugat-európai társadalmak gazdasági szintjét akarták utolérni. Fontos cél volt a polgári városok szétbomlasztása, az új, szocialista munkásosztály lakóhelyeinek a megteremtése is. Az újjáépítési programok ideológiai szerepeket is betöltöttek, az újonnan kialakított települések a szocialista társadalmi berendezkedés, életmód és közösségiség prototípusai akartak lenni. A település- és várospolitikai ideológiai értelemben felhasználta a tervezés, az építészet társadalmi lehetőségeit hirdető urbanisztikai elméleteket. A pártállamok az ötvenes években éppen az újjáépítések révén hirdették meg politikai legitimációs céllal a társadalmi változás urbanisztikai megalapozásának a gondolatát. A konfliktusmentes települések megteremtésének az ideológiai célja esetenként minden más szempontnál fontosabbnak bizonyult.

A területfejlesztési folyamatokat a gyorsított iparosítás érdekeinek, a nehézipar, az energetika és a kohászat fejlesztésének rendelték alá. Az ötvenes években csak az ipari településeket, városokat fejlesztették, a hagyományos városok, falvak hanyatlásnak indultak (Enyedi 1988).

A központi hatalmak az erőltetett ipari fejlesztés feltételének tartották az energia- és nyersanyagellátást. Az új települések helyének kijelölésekor fontos szempont volt a nyersanyaglelőhelyekhez való közelség. Egyes országokban, például a volt Szovjetunió területén az alapanyagok jelentős része városhiányos térségekben volt található, így az ázsiai részekben. S minthogy a népesség több mint háromnegyed része az európai térségen lakott, és az ipari beruházásokat Szibériában, és Közép-Ázsiában realizálták, a dolgozók részére új városokat létesítettek (Merlin 1991a: 92). Közép- és Kelet-Európában többnyire kisebb falvak, kisvárosok, hagyományosan kialakult ipari települések mellé, ipari agglomerációkba telepítették az új városokat a meglévő út- és közlekedési hálózat, az ipari régiókkal való kapcsolat biztosítása, az országok területi adottságai miatt. Az új városok helyének kijelölését a szabad munkaerő-kínálat, a katonai stratégiai megfontolások is meghatározták.

A volt Szovjetunió területén 1000-nél több új város létezik, több mint 40 millió lakossal, a városi népesség negyede újjáépítési lakó (Merlin 1991a: 89). Közép-Európában jóval kevesebb új város épült (Lengyelországban 24, Magyaror-

szágon 11 várost sorolunk az új városok közé), Magyarországon 1990-ben a városi népesség 3,7 százaléka újjá- város-lakó.

Az újjá- városi szerepek

Sokan állítják, hogy az új települések nem nevezhetők városnak. Az ötvenes évek elején az új városok többnyire valóban a gyárak lakótelepei, a város és a környék igényeit kiszolgálni képtelen, többnyire hiányos intézményekkel. A tervezés első időszakában fel sem merültek a környékre kiterjedő funkciók, noha ez a város legfontosabb kritériuma. Az új városok csak a hatvanas évektől kezdve váltak fokozatosan regionális központtá, ekkor épültek ki az oktatás, az egészségügy, a kereskedelem vonzáskörzeteket is kiszolgálni képes, a városi átlagoknak is megfelelő feltételei.

Az ötvenes évek derekán a városrészek már általános rendezési terv szerint, átgondolt koncepció alapján, komplex városépítési szemlélettel épültek. Több új városban ezek ma a legjobb negyedek. A későbbi periódusokban, a modern ipari építészeti technológia változó színvonala szerint elkészült városrészek és új városok rosszabb minőségűek a mennyiségi lakásépítés szemlélete, a laksűrűség növelésének célja, a közintézmények elspórolása, az intézmények túlzott centralizációja, az egyhangú építészeti megoldások miatt.

Az új városok első generációja az erőltetett nehézipari fejlesztés kapcsán jött létre, ipari funkciók jegyében épült. (Például Lengyelországban Zory, Wodzislaw, Glogow, Lubin, Tichy a szén kitermelésére, feldolgozására létesült, Polkowice a rézbányászatra. Magyarországon Tatabánya, Komló adják a bányászvárosok példáit, Dunaújváros, Ózd, a lengyel Stalowa Wola kohászvárosok.)

A hatvanas évektől kezdve a korszerűbb iparágak, a szénhidrogén kitermelése, a vegyipar válik fejlesztőerővé. (Vegyipari központ a lengyel Kedzierzyn, Police, a magyar Kazincbarcika, Tiszaújváros.) Az atomenergiára is létesültek új városok (Paks Magyarországon, Obninsk a volt Szovjetunióban). A volt Szovjetunió területén tudományos kutatási központokként is épültek városok (Akademgorod, Szibériában Novoszibirszk) (Merlin 1991a: 92).

A központi hatalmak a gazdaság, a népesség területi decentralizációját, a városkörnyék urbanizációját is befolyásolni akarták. A nagyvárosok környékén is létrehoztak új településeket, például Moszkva és Szentpétervár környékén új ipari bolygóvárosokat (Merlin 1991a: 92). A magyar főváros, Budapest decentralizációja kapcsán is felmerült az újjá- városi bolygóvárosok kialakításának a gondolata a hatvanas években, és ezt a háttérben kialakult informális érdek- és forrásharcok a vidéki nagyvárosok ellenállása következtében elvetették.

A volt szocialista országok új városainak funkciói, az ipari szerkezet az ötvenes évek központi, hatalmi igényeit fejezték ki. A hetvenes évektől kezdve az ipari szerepeket egyre kevésbé befolyásolták kizárólagos központi, állami szem-

pontok, sokkal inkább a reformfolyamatokban időközben átalakult hatalmi szerkezet új erőviszonyai, így a nagyvállalati lobbik – a munkásváros jellegét legitimációs módon kihasználó – politikai, ideológiai érvekkel alátámasztott, sokkal inkább hatalmi, mintsem gazdasági érdekei. Ezek érvényesítésének lehetőségét többek között az adta, hogy a helyi érdekek a központi hatalom politikai és hatalmi ideológiai érdekeivel is egybecsengtek. Az átmenet során sem szűnt meg egyes kormányzati és meghatározott helyi hatalmi csoportoknak a meglévő iparvárosi funkciókhoz fűződő érdekazonossága.

A rendszerváltást követően az új települések önkormányzatai megpróbálták a városok gazdaságát többoldalúvá tenni, új kereskedelmi, banki, idegenforgalmi, szolgáltatói szerepeket kialakítani. A külföldi, de a helyi tőkét is, a tercier és a kvaterner funkciókat azonban jobban vonzzák általában a jobb nemzetközi kapcsolatrendszerekbe ágyazódott metropolisok, a nagyobb városok, a fejlett infrastruktúrával és magasan képzett munkaerővel rendelkező régiók, Magyarország esetében a Bécs és Budapest közötti tengelyen található térségek. A városi funkciók kiszélesítéséhez nagyobb helyi gazdasági erőre, több vállalkozásra és fizetőképes keresletre lenne szükség. Az átmenet idején a válságos helyzetű ipari régiók új városainak környéken kialakult nagyobb mérvű munkanélküliség miatt például a centrumokban visszaesett a vásárlóerő, a kereskedelmi, az egészségügyi, a kulturális és egyéb intézmények igénybevétele (Beluszky 1995: 76). Az ökológiai problémák is nehezítik az új gazdasági funkciók kialakítását, az új ipari beruházások meghonosítását. Dunaújváros például hiába szeretne volna elérni, hogy a japán Suzuki autógyár itt hozza létre magyarországi vállalatát, az acélgyártásból eredő légszennyezettség miatt a tulajdonosok egy régi várost, Esztergomot választották. A dunaújvárosiak szerint ebben az is közrejátszott, hogy az új városoknak ma rosszabb az érdekérvényesítő pozíciója az állammal, de a nagyobb tőkebefektetőkkel szemben is. Valószínűleg inkább arról van szó, hogy a városi szerepek kibővítésében érdekelt csoportok gyengébbek a régi szerepek kizárólagosságában érdekelt csoportokhoz képest az állami és egyéb alkufolyamatok során. Példa erre az az informális küzdelem, amely a dunaújvárosi önkormányzat és a helyi nagyvállalati vezetés között zajlik az állami beruházásként megvalósuló új Duna-híd – ma még csak terve – kapcsán. Az új híd révén a város jelentős regionális kereskedelmi centrum lehetne, miközben csökkenne az ipari funkciók túlsúlya is. A híd és a kikötő fejlesztéséért felelős minisztérium ugyan a várost támogatja, de a terület tulajdonosaként a nagyvállalat támadja az elképzelést. Az új szerepek kialakítása is nagyobb regionális kooperációt – egységes állami lobbizást – is feltételezne a regionális központ és a környező települések esetében. A redisztributív struktúrában a települések közötti horizontális szintű kooperáció kevésbé alakult ki. Az új városok még ma is nehezebben alakítják ki környékükkel a kapcsolataikat, mint a régi városok, amelyek a redisztributív struktúrában hátrányos helyzetük miatt mindig is jobban egymásra voltak utalva.

Az újjá város-fejlesztés főbb szereplői

A redisztributív településirányítási rendszerben a városfejlesztés kizárólagos szereplője az állam – az állami tulajdon, a hatósági tervezés, a központosított finanszírozás alapján. Az önkormányzatok nem rendelkeztek a helyi tervezés-fejlesztés és a gazdálkodás sem jogi, sem pénzügyi feltételeivel. A lakosság részvétele csupán formális, az állami döntéseket legitimáló mechanizmusokon keresztül történt.

Az átmenet során lehetőség adódik a decentralizált városfejlesztésre, a helyi társadalmi és gazdasági erőkből szerveződő új szereplők léphetnek színre. Az új városokban ezek az önkormányzat, a gazdaság reprezentánsai, a vállalatok, a vállalkozók (beruházók, befektetők) és a lakosság.

A gazdasági aktorok szerepe

Az új városok esetében történetileg legfontosabb gazdasági szereplők az állami nagyvállalatok, amelyek közvetlenül is generálták az új városok fejlődését. A városok helykijelölése, a lakás- és egyéb infrastruktúra építésére elosztott állami erőforrások mértéke, a belső felhasználása a nagyvállalatok mindenkor tervgazdasági erőpozíciója szerint alakult. A városépítés kezdeti idején a nagyvállalatok saját intézményhálózatot hoztak létre bölcsődével, óvodával, orvosi rendelővel. A hatvanas évek végétől kezdve megnövekedett tanácsai önállóság következtében a nagyvállalatok direkt városfejlesztő tevékenysége fokozatosan háttérbe szorult, informálissá vált, újabb formákat öltött. Az új városok mindegyikében építettek a nagyüzemek úgynevezett társadalmi munkában különböző sport- és egyéb létesítményeket, pénzügyileg is támogatták a városfejlesztést. Ezeket az építkezéseket presztízstényezők, a vállalat hatalmát kifejezni törekvő vezetői ambíciók, más új városok cégeivel való rivalizálás is motiválták. A nagyvállalatok vállalati lakótelepeket is kialakítottak, a lakásokat vagy ingyen, vagy kedvező hitelkonstrukciókban osztották szét a dolgozóik között.

Az újjá városi nagyvállalatok a hatalmas adósságállomány, a keleti piacok elvesztése, a veszteséges termelés és a korszerűtlen termék- és árszerkezet miatt a rendszerváltást követően válságos helyzetbe kerültek. A magyarországi tapasztalatok szerint az átmenet első éveiben a nagyvállalatok állami segítséggel tudtak a válságból kilábalni. Például a dunaújvárosi kohászati nagyüzem, a Dunafer Rt, a kazincbarcikai vegyipari vállalat, a Borsodchem alapvetően az állami válságkezelő programok, az állami adósság elengedése, kedvező hitelek, valamint a struktúraváltás, a veszteséges termelés felszámolása, az új piacok felkutatása, a nemzetközi piacokon bekövetkezett kedvező fordulatok eredményeképpen jutottak túl a krízisen. Magyarország északkeleti régiójában, Ózdon, a 15 000 embert foglalkoztató ózdi kohászati vállalat esetében, ahol az állam nem vállalta az újraindítás tetemes költségeit, s az azonnali privatizáció mellett

döntött, a kialakult csődhelyzetet követően a céget felszámolták. Az egyéb felszámolt vállalatokkal, bányákkal együtt 20 000 munkahely szűnt meg ebben a térségben. Ózdon és környékén ma 6500 munkanélkülit tartanak nyilván.

Az ipari nagyvállalatok állami védelme, a privatizációs politikák mögött kormányzati és helyi hatalmi érdekeltségek rejtőznek. Az államnak katonai, stratégiai megfontolásokból egyfelől potenciálisan szüksége lehet a nehéziparvidékekre (Pomázi 1992). A kormányzat politikai, választási érdekei miatt is támogat egyes új városokat, közben lassítja a magánosítást. (1996-ban még 50 000 ember dolgozik a magyar nagyipari vállalatoknál.) Az állami válságkezelő program keretében 1993-ban kiemelt 13 (1996-ban 16) magyarországi nagyvállalat, köztük a dunaiújvárosi Dunaferri privatizációja rendkívül lassúnak bizonyul. (A Dunaferri 1996-ban 70%-ban állami tulajdonban van.) Egyes szakértői vélemények szerint a Dunaferri stabil piaci pozíciója, az európai szintet közelítő nyeresége miatt csak 2010 körül érdemes privatizálni, az akkor esedékes nagy forrásigényes beruházások, felújítások miatt. S noha a nehézipari ágazatokban a világon mindenhol lassabb az átalakulás, a lassú privatizációban számos helyi társadalmi csoport is érdekelt. A privatizációt megelőző és előkészítő szakaszban a vállalatvezetés egyéni egzisztenciális és hatalmi érdekei is közrejátszanak, informális befolyása kiterjed a városfejlesztési döntésekre, a várospolitikára is (Török 1994: 882). A privatizációt előkészítő szakasz, s ezzel az állami jelenlét az önkormányzatnak is érdeke, hiszen a privatizációt várhatóan követő munkanélküliség szociális feszültségei, pénzügyi terhei az önkormányzatnak okoznak problémát. A lakosság, az érintett cégek munkavállalói és családtagjai is az állami jelenlét fenntartásában, illetve az azzal ma összefüggő munkahelyi biztonságban érdekeltek. A kutatások hiányában csak feltételezhető, hogy a volt szocialista országokban, ahol már megindult a privatizáció, az újvárosi szereplők ma mindenhol a lassú privatizációban érdekeltek. A nagyipari privatizáció keretében hatalmas állami vagyoni átcsoportosításáról, kvázi újraelosztásáról lehet és van szó, ezért a privatizációs politikák átalakulása várható – újabb érdekszövetségek alapján.

Az átmenet során a piaci társadalom követelményeinek megfelelően átalakult a városfejlesztésben való részvétel módja. A gazdálkodó szervezetek a helyi adófizetési kötelezettségeikkel vesznek részt a városfejlesztésben. A válság mélysége szerint a nagyvállalatok hosszabb, rövidebb ideig a helyi úgynevezett iparűzési adó fizetésére is képtelenek voltak. A helyi adófizetés elmulasztása esetenként az állami támogatás elnyerésének, de az önkormányzat és a nagyvállalati menedzsment között kialakult hatalmi és a befizetendő adó nagyságrendjével kapcsolatos játszmáknak informális eszköze volt. (A helyi adó mértéke Magyarországon a vállalkozás saját tevékenységéből adódó árbevétel 0,7 illetve 1,2 ezreléke közötti összeg.)

Az új városok gazdasági szerkezetében a közeljövőben is az ipari nagyvállalatok a legjelentősebb tényezők, noha a gazdasági szereplők összetétele átala-

kul. Az állami vállalatok privatizációjával, a magánszektor fejlődésével csökken azonban az állami jelenlét és érdekelttség, differenciált tulajdonosi struktúrák, új befolyásoló érdekcsoportok jönnek létre. (A kazincbarcikai Borsodchem részvényeinek a nagyobb részét például az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank, kisebb részét magánbefektetők vették meg. Az állami tulajdon alig közelíti meg a 10 milliárd forintot, miközben anyagi helyzetének stabilizálására a vállalat az államtól csaknem 6 milliárd forintot kapott. – Bán 1996.) Több állami nagyvállalat privatizációs koncepciója, így például a Dunaferre is a magántőke, a munkavállalói és a vállalati menedzsment egyenlő arányú részvételére épül.

Magyarországon az új városokban az egyéb városokhoz, Budapesthez és az országos arányokhoz képest – történeti okok miatt is – mind a mai napig alacsonyabb az egyéni vállalkozók aránya (lásd a Függelékben az 1. táblázatot). Az újjáépítési jelleg következtében később és kisebb mértékben alakult ki vagy éledt újjá az államszocialista korlátok szerint szerveződött vállalkozási kultúra és történeti hagyomány. Az új városokban kisebb arányban voltak jelen olyanok, akiknek a szülei, rokonai még a második világháború előtt vállalkozók voltak. A hagyományos városok polgári származású családjai az államszocialista periódusban is megőrizték és – akárcsak színhagyomány útján is – továbbadták a vállalkozói lét szabályait, amelyeket a mindenkori lehetőségek szerint alkalmaztak.

Az újjáépítési aktív keresők jelentős része az állami nagyvállalatok átlagosnál jobban fizetett alkalmazottai voltak, akiknek a régi városok és falvak lakóihoz képest kevésbé volt lehetőségük és szükségük arra, hogy bekapcsolódjanak a második gazdaságba, ebben egyébként a kedvező lakáskörülményeik is közrejátszottak. A magyar társadalom jelentős része lakásproblémái megoldása során kényszerült a második gazdaság keretében túlmunkákra, többletjövedelem szerzésére. Az újjáépítési nagyvállalatok nehézipari szerkezete, a munka jellege is kevésbé adott módot a cég infrastruktúrájához kötődő kvázi magánvállalkozások, az úgynevezett vállalati gazdasági munkaközösségek létrejöttére.

Az átmenet idején természetesen nemcsak azért kevés az egyéni vállalkozások megalapozásához nélkülözhetetlen privát tőke, mert az államszocializmus idején az új városokban jóval kevesebb tőke akkumulálódott magánszemélyeknél, mint például a gazdagabb falusi társadalmak piacra termelő parasztpolgárainál, a kialakult helyzetért a városok gazdasági struktúrája, a helyi privatizációs mechanizmusok is felelősek.

Az egyéni vállalkozók perspektivikusan egyre inkább érdekeltek azonban a gazdaság dinamizálásához szükséges városfejlesztésben, a városi szerepkörök bővítésében. Ezt bizonyítja, hogy Magyarországon a vállalkozók különböző szervezetei, érdekképviselői szervei, az ipari, a kereskedelmi, az agrárkamarak a városfejlesztés fokozatosan erősödő szereplői, az önkormányzatok partnerei. A magánszektor a városfejlesztést tőkével, tulajdonnal, a lakosságnak kínált

munkaalkalmakkal is generálja. A lakosság csak akkor tud a lakásépítkezésekben, a lakásprivatizációban, az infrastrukturális fejlesztésekben forrásokkal részt venni, az önkormányzat partnere lenni, ha egzisztenciálisan biztonságban van. Az aktív keresők perspektivikusan növekvő részben a magánszektorban dolgoznak vállalkozóként, alkalmazottként. S ezek már kikerültek a még állami nagyipar érdekeltiségéből.

Az önkormányzatok szerepe

Az államszocialista helyi hatóságok, az újívárosi tanácsok a nagyvállalatokon keresztül is erősen függtek az államtól. Fő feladatuk az állami gazdaságpolitika megvalósítása, a nagyvállalatok kiszolgálása volt. A nagyvállalatok tervgazdasági jelentősége miatt azonban igen sok fejlesztési forrást kaptak, ám ezek felhasználásáról nem ők határoztak.

A rendszerváltás óta a városok fejlesztéséről, a várostervezés és rendezés kérdéseiről az önkormányzatok választott testületei döntenek. A közép-európai országokban törvények garantálják az önállóság lehetőségeit és a pénzügyi garanciáikat is. A magyar települések az állami támogatásból, a személyi jövedelemadó helyben maradó részéből és a helyben keletkező forrásaikból származó bevételeikből önállóan gazdálkodnak.

Magyarországon az újívárosi önkormányzatok felhasználható forrásaik jelentős részét (Dunaújívárosban például 70%-át) továbbra is az államtól kapják különböző normatív és egyéb céltámogatások formájában. Jelentős a személyi jövedelemadó helyben maradó összege, valamint az állami és a magánvállalkozások által befizetett helyi iparüzési adó. A közép-európai országokban a korábban állami tulajdonú lakások nagyrészt önkormányzati tulajdonba kerültek. Az állam ezzel is kilépett a városfejlesztési szerepeiből. Az állami bérlakások eladásából az önkormányzatok bevételekhez jutnak. A magyarországi újívárosi önkormányzatok az állami tulajdonú bérlakásokat nagyobb mértékben privatizálták, mint például a lengyel új városok, ahol a tisztázatlan tulajdonviszonyok, az államosított lakásokat visszakövetelő régi tulajdonosok közötti konfliktusok, de főként a csökkent fizetőképes kereslet miatt erre kisebb lehetőség volt (Jalowiecki 1995: 14). Dunaújívárosban például 1985-ben 10 600 állami bérlakás volt, ebből 1995 szeptemberében már csak 1853 maradt önkormányzati tulajdonban. A lengyel Tychyben csak a lakások 10 százaléka került magántulajdonba (Jalowiecki et al. 1995: 28). Az újívárosi önkormányzati lakások privatizációja ma számos problémát is okoz. Az új tulajdonosok nem tudják önerőből megoldani a leromlott lakások rehabilitációját, többek között azért sem, mert még nem jöttek létre a felújításokat ösztönző kedvező önkormányzati, banki hitelkonstrukciók. A lakásprivatizáció következtében az önkormányzatok alig rendelkeznek olyan ingatlanokkal, amelyekkel képesek a mai

korszerűbb minőségi lakás- és egyéb piaci igényeket kielégíteni. A privatizáció révén befolyt összeg új szociális lakások építésére sem elegendő.

Az önkormányzat fejlesztési lehetőségeit nagymértékben módosítják a földtulajdonnal kapcsolatos változások. A korábban állami vagy szövetkezeti tulajdonú földek többsége, az erdők kisebb része ma magántulajdonban van. S míg az államszocializmusban az állam és a helyi képviselői szabadon dönthettek a városfejlődés irányairól, a földtulajdon mai viszonyai beszűkítik az önkormányzatok városfejlesztési stratégiáit. Dunaújvárosban igen sok konfliktus adódik ebből. A városi középosztály telkes családi házas övezetek fejlesztését várja el a várostól, miközben kevés az erre a célra hasznosítható szabad, egyszersmind önkormányzati tulajdonú terület. Az önkormányzat a tulajdonában lévő belvárosi területen a közcélú, intenzív beépítést támogatja. Egyes várospolitikusok szerint ezért költöznek sokan el a városból.

Az autonóm városgazdálkodás megalapozását számos dolog nehezíti. Az állam anyagi nehézségei miatt 1992-ben Magyarországon pénzügyi centralizáció kezdődött. 1990-ben a települések a területükön élő polgárok által befizetett személyi jövedelemadót még teljes egészében felhasználhatták, 1992-ben már csak az 50 százalékát, 1993-ban pedig csak a 30 százalékát jutatta vissza az állam az önkormányzatoknak. A pénzügyi centralizáció miatt kiesett forrásokat helyi szinten nem könnyű pótolni. Az átmenettel összefüggő gazdasági nehézségek, a polgárokat túlzottan megterhelő állami adókvetések miatt az új városok közül főként a komplex krízissel küszködő újjáépítési önkormányzatok gyakran politikai megfontolások miatt sem vetnek ki a lakosságra helyi adókat, például az ingatlanadót, a helyi vállalkozások élénkítésére törekvő elképzelések miatt pedig elhagyják vagy jelentősen csökkentik a vállalkozásokra kivetendő iparűzési adót, hacsak nem jön létre egy az új helyzetnek megfelelő új alku.

A polgári átalakulás válságos folyamatai alapján a remélt önálló városgazdálkodás és városirányítás helyett új típusú függések jöttek létre, részben az államtól, de főként a nagyvállalatoktól. Ez a függőség a nagyvállalati adóknak, legfőképpen pedig a vállalatok jövőjének, kríziskezelési stratégiáinak való kiszolgáltatottságot jelent. A függőség sajátos példája a kazincbarcikai eset, ahol a területi önállósodási lehetőségekkel élve az új városról 1996-ban közigazgatásilag levált a háború előtt önálló falu, amely mellé épült az új város. Kazincbarcika jövőbeli életlehetőségeit kérdőjelezi meg, hogy a nagyüzem a régi falu területére épült, így a jövőben a nagy cég a helyi iparűzési adót a falunak és nem az újjáépítési önkormányzatnak fizeti.

A függőség a városok most átszerveződő hatalmi struktúrájában is érzékelhető. Az államszocialista periódusban az új városok hatalmi szerkezetében a nagyüzemi vezetők rendelkeztek a legnagyobb hatalommal, a helyi politikai vezetés befolyása valamivel kisebb volt, a helyi tanács volt a legkevésbé hatalmi helyzetben. A mai közép-európai politikai hatalmi szerkezetben a gazdasági és pénzügyi elit, a nagyvállalati felső menedzsment nagyobb befolyással rendelke-

zik, mint a tulajdonosi rétegek vagy mint a politikai, közte az önkormányzati elit (Szelényi 1995). Az elmozdulás lehetőségét az új gazdasági szereplőkkel, a vállalkozókkal és a civil társadalmi erőkkel szerveződő önkormányzati kapcsolatok ígérik (Pickvance 1975).

A városlakók lehetőségei

Az újbárosi népességnek nem volt módja részt venni a lakás- és városfejlesztési döntésekben, az ide települők készen kapták lakásaikat, a lakóhely egészét. A régi városlakókhoz, az egyéb települések népességéhez képest az újbárosiak jóval később és kisebb mértékben kapcsolódtak be az államilag ellenőrzött lakás-piac mechanizmusaiba is. Az állami lakásépítés első krízisét követően a hatvanas évektől az újbáros-lakók is rendkívül olcsón, részletre megvásárolhatták az addig ingyenes állami lakásokat; a magántulajdonban lévő lakások azonban jóval kisebb arányban jellemzik az új településeket, mint a régiakat. A hetvenes, főként a nyolcvanas évektől egyre több magántulajdonú lakás épült társasági vagy egyéb közösségi szervezésben, az egyéni és családi igényeket jobban kifejező sorházak, családi házak formájában.

A városfejlesztés mai törvényei kötelezően előírják a lakossággal való egyeztetést. A lakossági részvételt erősítik a megváltozott tulajdonviszonyok is. A lakosság mint ingatlan-, lakás- és mint földtulajdonos is érdekelt lehet a városfejlesztésben.

A valóságos folyamatokat tekintve azonban kiderül, hogy a városlakók a helyi hatalmi szerkezetben elfoglalt helyzetük, jövedelmi és anyagi viszonyaik, tulajdonuk szerinti mértékben vesznek részt a város- és lakásfejlődés folyamataiban. A befolyásos csoportok, a felső középosztály tagjai az önkormányzati testületek bizottságain keresztül, egyéni informális kapcsolatok révén érvényesítik a várostervezéssel, fejlesztéssel kapcsolatos érdekeiket. A társadalmi csoportok többsége azonban kívül reked a várospolitikai döntéseken, a civil társadalom szervezetlensége, a városi mozgalmak erőtlensége miatt is.

A lakáspiac kínálatával a magasabb jövedelemmel rendelkező csoportok képesek élni. A nyolcvanas évek során az állami lakásépítés csökkenését, majd megszűnését követően erőteljes kiáramlás indult meg az új városokból. (1980 óta Dunaújvárosból például csaknem 13 000 ember költözött el.) A régi városokban már korábban lejátszódott szuburbanizáció a belső részek válságával, az igényeknek megfelelő lakáskínálat szűkös voltával, a lakáshiánnyal, a környezeti ártalmakkal, a lakótelepi problémákkal, az itt koncentrálódó társadalmi feszültségekkel, a szegénységgel, új társadalmi és életmódigényekkel függött össze. A kiköltözők többségét a családi házas és vidéki életformára vágyó városi középrétegek alkotják, amelyek a nagymértékben leértékelődött lakótelepekről a városkörnyéki falvak felé törekcszenek, ott vesznek házat, építkeznek. Nem

kevesen, a kisebb pénzűek a városi lét számukra elviselhetetlen anyagi terhei miatt vesznek meg régi falusi házakat a távolabbi agglomerációs területeken.

A magyar új városokban is érzékelhető dszentrifikációs tendenciák azt mutatják, hogy a jobb módúak számára a belvárosi részek is vonzóak. A történelem sajátos fintora, hogy a szocialista realista építészet jegyében felépült centrumok minden új városban felértékelődnek, ma már építészetiileg védettek, részben mert itt van a történelmi városmag, a város ma már élő központja, részben mert a téglatechnológiával épült lakások jól felszereltek, az átlagnál nagyobbak, a növényzet attraktív.

A lakosság nagyobb része azonban nem képes változtatni lakás- és lakóhelyi helyzetén. A lengyel adatok szerint is az újavárosi középosztály alsóbb rétegei, a szegényebb, a minimálbér körüli jövedelemmel rendelkező társadalmi csoportok, a munkanélküliek a lakótelepeken találhatók (Kántorné-Klementz 1992; Jalowiecki 1995).

Az újavárosi társadalmak sajátosságai

A térbeli társadalmi szerkezet

A második világháborút követően kialakult város- és településpolitika hatalmas népvándorlással járt, a mezőgazdaságból, a falvakból, a kisebb városokból az emberek tömegesen indultak az új ipari városok felé munkát és lakást keresni. A kelet-közép európai új városokat összehasonlító táblázatból látszik, hogy az 1950 és 1990 közötti időszakban többszörösére nőtt az újavárosi lakosság (lásd 2. táblázatot).

A második világháború után a magyar városok népességfejlődése hasonló módon alakult; a lakosság száma dinamikusan nőtt 1980-ig, ezután a növekedés megállt, és a kilencvenes évektől csökkenés kezdődött. Eltérést az új és a régi városok fejlődése között a lakosságszám változásának mértéke mutat. A régi városok fejlődése egyenletesebb.

Az első periódusban a közép-európai új városokba többnyire fiatal és szakképzetlen, iskolázatlan, korábban mezőgazdasági munkát végző népesség áramlott. A későbbi időszakokban már kedvezőbb a lakosság szakképzettsége és iskolázottsága.

A közép-európai új városokban a fiatalabb korcsoportok magasabb reprezentációja jellemző, a gyermekkorú lakosság aránya is magasabb. A lakosság nagyobbik része nem őslakos, több a válás, több a gyermekét egyedül nevelő szülő. A gyermekes családok hányada nagyobb, mint a régi városokban, ami abból következik, hogy az új városok lakásállományának döntő része lakótelepi lakás. (Ezekhez a lakásokhoz a nyolcvanas évek végéig a magyar családok ked-

vezményesen csak állami kiutalással juthattak. A kedvezmények elnyeréséhez a gyermekes családok nagyobb preferenciát élveztek.)

A demográfiai összetétel miatt az inaktívak csoportja, amelyet döntően a nyugdíjasok alkotnak, alacsonyabb. Kisebb a 60 éven felüli lakosok és a 15 évesnél idősebb népességben belül az özvegy családi állapotúak hányada is.

Az aktív keresőkön belül a fizikai foglalkozásúak nagyobb súlyt képviselnek, és a fizikai foglalkozásúak között a szakmunkások aránya magasabb, ami az újjavárosok ipari jellegéből és munkaerőigényéből következik.

A lakosság nagy része 8 általános iskolai végzettséggel és valamilyen szakképzettséggel rendelkezik. Ebből adódik, hogy az érettségizettek és a felsőfokú végzettségűek aránya alacsonyabb, mint a régi városokban.

Az újjvárosi sajátosságok megléte mellett a statisztikai elemzések szerint 1980 és 1990 között a közép-európai új és régi városok demográfiai és társadalmi összetétele sok szempontból közeledett egymáshoz. Az új és a régi városokat egyaránt jellemzi az öregedés folyamata, csökken a házassági állapotúak, erőteljesen nő az elváltak száma, az iskolázottsági szint emelkedik. Az aktív keresők aránya is kisebb lett, miközben az inaktívaké nőtt. A fizikaiak aránya is mindenhol csökkent a szellemiek javára (Balázs né 1995; Jalowiecki et al. 1995).

A közép- és kelet-európai újjváros-tervezési ideológiák várostervezési eszközökkel képelték a történeti, társadalmi-strukturális eredetű szegregációs folyamatokat kiküszöbölni. A hetvenes, nyolcvanas évek magyar újjvárosi szociológiai elemzéseiből kiderült, hogy az újjvárosi népesség is szegregáltan helyezkedik el a térben (Szirmai 1988). A közép-európai új városokra vonatkozó társadalomstatistikai adatokból az is kiderült, hogy *az új és a régi városok szegregációs tendenciái között nincs lényeges különbség*. A magasabb iskolai végzettségű, szellemi foglalkozású társadalmi csoportok nagyobb hányada lakik a kedvezőbb városszerkezeti elhelyezkedésű, jobb épület- és lakásállománnyal rendelkező városrészekben – az új városokban csakúgy, mint a régiekben.

A négy magyar város különböző részeiben a demográfiai társadalmi csoportok a városrész városon belüli helyzete, társadalmi megítélése, az épület- és lakásállomány állapota, nagysága, felszereltsége, az építés időszaka és a tulajdonviszonyok szerint elkülönülten élnek. A demográfiai társadalmi csoportok elhelyezkedését a lakásjellemzők a különböző városokban hasonló módon befolyásolják.

A gyerekkorú lakosság mindegyik város esetében az utóbbi 10 évben beépült városrészekben magas. Az idős lakosság aránya az új városokban a legkorábban épült lakótelepeken, a régi városok esetében a belvárosban magas. A szellemi foglalkozásúak, a közép- és felsőfokú végzettségűek megoszlásában magas értéket az új és a régi városokban egyaránt a kedvezőbb összetételű lakásállományú városrészekben találni. A fizikai foglalkozásúak a korábban önálló falvakban találhatók magas arányban (Balázs né 1995).

A négy magyar városra érvényes szegregációs mutatók alacsony és hasonló értékei is a közeledés jelenségét igazolják. A szegregációs folyamatok alakulásának oka egyrészt az, hogy a társadalmi szerkezet hatásmechanizmusai nagyobb mértékben befolyásolják a térbeli társadalmi viszonyok alakulását, mint a várostervezési eljárások, másrészt pedig az, hogy a közép-európai újvárosfejlesztések valójában nem is biztosították a társadalmi egyenlőtlenségek feloldását célzó urbanisztikai kereteket.

A civil társadalmi szervezettség

A nyolcvanas évek végén egész Közép-Európában gyorsan szaporodtak a civil kezdeményezésű társadalmi, környezetvédelmi mozgalmak. A növekedés eredményeként az egyesületi szervezettség Magyarországon például visszatért ahhoz a trendhez, amit az államszocializmus szakított meg. 1992-ben 30 000 civil szervezet, ezen belül 388 környezetvédelmi egyesület és 195 alapítvány volt (Alapítványok 1994: 60). Az új és a régi városok civil szervezetei között nem számszerű a különbség. Az új városi alapítványok és egyesületek, társadalmi mozgalmak inkább állami, hatósági háttérrel, vállalati segítséggel, vállalati keretek és kontroll között alakultak meg, és az átalakulást követően is kötődnek az állami szférához. A régi városokban jellemzőbbek az államtól független civil mozgalmak, az NGO-ok (Csanády 1992).

A társadalmi, környezetvédelmi mozgalmak tagjai, aktivistái a legmagasabbban képzett, városi, nagyvárosi művelt elitből, illetve városi középosztályból jönnek (Alapítványok 1994: 44; 47). Az újvárosi mozgalmak tagjai között alacsonyabb a főiskolai és egyetemi végzettségűek aránya.

A környezeti problémákkal sújtott új iparvárosokban a környezeti károk egészségügyi konzekvenciái ellenére sem jellemzőek a városi társadalom egészére kiterjedő környezetvédelmi konfliktusok. A helyi zöld mozgalmak gyengék, a politikai élet periferiájára szorultak, az országos mozgalmaktól való elszigeteltség és a forráshiány miatt is. (A magyar állami költségvetés például csak országos mozgalmakat támogat.) A lakosság megosztott a környezeti károk megítélésében. A munkáját, a munkahelyét féltő dolgozók többsége nem akar, helyhez kötöttsége miatt nem tud szembenézni a lakóhelyi ökológiai ártalmak egészségügyi veszélyeivel.

Összegzés

Az újjá város-fejlesztések értékelése

Az újjá város-fejlesztések értékelésekor a siker vagy a kudarc kritériumai alapvetően nem az urbanisztikai, a gazdaság- vagy városfejlesztési, a társadalmi, az ideológiai célok és a valóság viszonyának elemzése alapján, hanem egyéb politikai-hatalmi szempontok szerint formálódtak ki.

A hatvanas években Angliában, a hetvenes évek második felében Franciaországban is egyre több szó esik az újjá város-fejlesztési programok sikertelenségéről. A korabeli értékelések szerint az újjá városi tervezés nem volt képes hatékonyan befolyásolni a népesség területi elhelyezkedését, a városfejlődés alakulását, a térségi társadalmi folyamatokat. A kelet- és közép-európai városok deheroizálására a hetvenes években került sor. Ekkor fogalmazódott meg először, hogy az új városok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, a társadalmi élet itt sem konfliktusmentesebb, mint máshol, a régi városokhoz képest a tervezett új városok nem nyújtanak kedvezőbb életkereteket.

A nyugat-európai újjá város-programok sikertelenségét megfogalmazó nézetek az új települések tényleges tervezési, ökológiai és társadalmi problémái mellett kifejezésre jut az állam és a civil társadalom, a központi és a helyi hatalom új viszonya. A hetvenes évek derekán megváltoztak a társadalmi folyamatok és az állami beavatkozást igénylő területi érdekviszonyok, az állam és a helyi hatalmak közötti korábbi érdeklük érvényüket veszítették. A nyugat-európai jóléti államok a felerősödő gazdasági krízisek miatt már nem tudták tovább tartani a korábbi szerepvállalásaikat, köztük az új városok építését, amely az időközben kibontakozó demográfiai hullám, a betelepíteni szándékozók számának csökkenése miatt sem volt már mindig indokolt. A helyi hatalmak önállósodási igényei, a jóléti politikákban is megerősödött civil társadalom beleszólási törekvései a területfejlesztési döntésekbe, a lakóhelyi politika alakításában jelentős mértékben megnyirbálták az állam területpolitikai lehetőségeit.

A hagyományos módon fejlődött nagyvárosok belső negyedeiben kiéleződött műszaki és társadalmi feszültségek sürgetően vetették fel a rehabilitáció, az ehhez szükséges pénzforrások igényeit. A városi krízis megoldását követelő polgári rétegek és a városi mozgalmak támogatása révén megerősödött nagyvárosi hatalmak kikövetelték az állami támogatási politika új szempontjait, részint a nagyvárosok korábbinál előnyösebb helyzetét, részint a település-fejlesztés közigazgatási és pénzügyi decentralizációját.

A nyugat-európai tudományos közéletben a kilencvenes évek eleje óta értékelik újra az újjá város-fejlesztéseket. A Nemzetközi Újjá város Szövetség (INTA) 1991-es angliai szemináriuma szerint például az újjá város-fejlesztések a szuburbanizáció, a városkörnyék szabályozásának kiváló hatósági eszközei (Merlin–Sudarskis 1991). Francia kutatások arra is rámutattak, hogy a tervezett váro-

sokban enyhébb formában jelennek meg a városokat általában sújtó gazdasági és társadalmi krízisek, a munkanélküliség, a szegénység, a társadalmi deviancia, mint a hagyományos településeken. Mégpedig azért, mert az állami beavatkozást nélkülöző helyi településpolitika is társadalmi problémákkal jár (Haumont 1994).

Az államszocializmus kezdeti periódusában is már érzékelt lehetett az ötvenes, hatvanas években fejlesztett új települések tervezési, de főként társadalmi, gazdasági problémáit. A felépült városoknak nem sok közük volt az urbanisztikai doktrínákhoz, hiszen a társadalmi és életmód-kísérletekkel összefüggő urbanisztikai célokat az ideológiai szempontok és egyéb hatalmi érdekek oltárán igen hamar feláldozták. Az újváros-gondolat csődjét mégsem a társadalmi és egyéb típusú feszültségek okozták Kelet- és Közép-Európában, hanem a hatalmi erővonalak átstrukturálódása, a központi hatalom és a megyeszékhelyek, nagyvárosok között kialakult új hatalmi viszony. Az ötvenes évek során az új városok minden más várostípushoz képest kiemelt előnyöket élveztek a központi pénzforrások elosztásakor. A hatvanas, hetvenes években a Magyarországon kibontakozott reformfolyamatokban a megyeszékhely nagyvárosoknak megerősödtek a gazdasági, majd a politikai pozíciói is. Az állami területfejlesztési politika preferáltjainak a köre is módosult ezzel, a megyeszékhelyek helyzete javult, az új városok előnye csökkent.

A kialakult helyzetben egyre nagyobb hangsúlyt kaptak az újvárosi tervezési és társadalmi problémák, dramatizálásuk a megváltozott állami területfejlesztési politikát és elosztási viszonyokat, és főként a munkásvárosok immár hátrányos helyzetét volt hivatott legitimálni. Az általános makroproblémákkal is összekapcsolódó új iparvárosi gondok lokalizálása, helyi feszültségekként való értelmezése alkalmas volt az államszocializmus hetvenes években már érzékelhető válságának elfedésére is.

A közép- és kelet-európai újvárosi átmenet értékelése sem mentes a politikai előítéletektől és érdekektől. A tervezett városokat hosszú ideig szocialista városoknak nevezték, építésük és fejlesztésük története sokáig összekapcsolódott az államszocializmus rendszerével. Az államszocializmus bukásával az új városokra alapozott koncepciók gazdaságilag, politikailag, társadalmilag és urbanisztikailag is megbuktak.

Elemzéseink szerint azonban a közép-európai új városok részben átvészelték az átalakulás első nehéz éveit, sőt a várthoz képest piacképesebbnek is bizonyultak. Az újvárosi gazdasági, társadalmi, politikai krízisek mélysége országonként, az egyes országok regionális adottságai, az állami érdekek, a helyi várospolitikai konfliktuskezelési módok szerint is eltérő. Az átalakulás nehézségei jobban érintik az állami területi politika figyelméből mindig is kimaradt elmaradott térségek kisebb városait, falvait. A polgári városfejlődés és struktúra kiépülése természetszerűleg gyorsabb a nagyvárosokban, a fővárosokban.

A várakozáshoz képest kedvezőbb helyzet részben valóban a régi struktúrák továbbműködésének köszönhető, a mai viszonyok szerint szerveződő állami jelenlétnek és azoknak az érdekeltségeknek, amelyek az állam és helyi hatalmi elit, a nagyvállalati menedzsment között jöttek létre, valamint azoknak a mechanizmusoknak, amelyek révén az adott struktúrák továbbműködésében számos egyéb társadalmi csoport is érdekelt, noha igen differenciált előnyökkel. A siker mögött azonban már az új erők, a piaci folyamatok, a régi és az új struktúrák erővonalai is megtalálhatóak.

A tanulmányban vizsgáltak szerint az újjvárosokban részben lezajlott az átalakulás.

1. A történeti elemzések alapján is megállapítható: a Közép-Európában kialakított új települések az európai városrendszer részei. A túlnyomóan ipari funkciók ellenére új városoknak nevezhetők. Az európai új városok mindegyikének alapvető funkciója volt a kormányzati akarat érvényesítése – az állami és a helyi érdekstruktúrák és alkuk, a társadalom- és településirányítás redisztributív, illetve piaci modelljei szerint. Az európai új városokban hasonlóak a fejlesztést meghatározó makrotársadalmi, politikai, gazdasági érdekek, az urbanisztikai doktrínák, a beavatkozás formái, a mögöttes gazdasági, politikai és ideológiai érdekek viszonya, az egyes érdekek súlya eltérő. A nyugat-európai új városok esetében történetileg meghatározóbb a gazdasági (a hatékonysági, a profit) és a társadalmi megfontolás, a kelet- és közép-európai térségben a politikai, az ideológiai jelleg. Az európai városrendszerhez kapcsolódás új szereplehetőségeivel ezek a különbségek enyhülhetnek.

2. Az újjváros-fejlesztés az átmenetet általában is kondicionáló közép-európai folyamatok és főbb társadalmi aktorok részvétele szerint alakul, az újjvárosi sajátosságokat is tükröző eltérések, az informális módon ható történeti struktúrák és a mai lehetőségek által meghatározott alakuló erőviszonyok és fejlesztési érdekek alapján. A piaci társadalmaknak megfelelő önálló polgári városfejlődés és -gazdálkodás már létrejött intézményes alapjainak megfelelően a városfejlesztés perspektivikus lehetőségét az autonóm önkormányzat és a gazdaság, a lakosság, valamint a civil mozgalmak horizontális kapcsolatai alakítják.

3. Az újjvárosi társadalmi struktúra már ma is számos szempontból hasonlít a régi városokéhoz, a civil szerveződések is fejlődésnek indultak. Az újjvárosi társadalmak történetileg formálódott – a polgárság ma még alacsonyabb arányával, a civil szervezettség alacsonyabb szintjével összefüggő – sajátosságai perspektivikusan feltehetőleg csökkennek.

Az új városok jövőjéről csak hipotéziseket mondhatunk. Egyrészt azért, mert az új város fogalom sokféle települést, a siker vagy a kudarccsokféle útját takarja. Másrészt azért is, mert a közép-európai új városok jövőjének az alakulása alapvetően függ a térségnek, illetve egyes országainak gazdasági, társadalmi, településhálózati fejlődésétől is. Az állami akaratból létrehozott ipari váro-

sok életlehetőségeit természetesen nagymértékben befolyásolja az állami függések megszűnése, a gazdaság átalakulása, az ipari szerkezet differenciálódása, a városi szerepkörök bővülése. A jövő szempontjából fontos a versenyképesség, ehhez pedig a helyi társadalmi szereplők, az önkormányzat és a vállalatok, vállalkozók egyenrangú kooperációja, a hatóságok és a civil társadalom kölcsönös bizalomra épülő együttműködése.

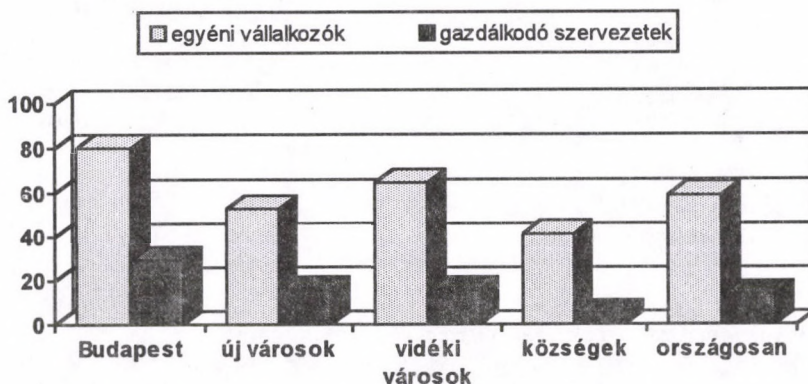
Hivatkozások

- Alapítványok és egyesületek.* 1994. Budapest: KSH
- Balázsné, V. M. 1995. *Az újjáépítési népesség Magyarországon.* Kézirat.
- Bán Zs. 1996. Mit érnek az állami nagyvállalatok? *Magyar Hírlap*, április 11.
- Beluszky, P. 1995. Ipari telephelyből valódi város. In: *Kazincbarcika. Zsákutca vagy útelágazás?* Budapest
- Corbusier Le 1966. *Vers une Architecture.* Paris: Éditions Vincent, Fréal, Co.
- Csanády A. 1992. A környezet- és természetvédelmi mozgalmak. *ÖKO*, (II. évf.) 3–4.
- Enyedi Gy. 1988. *A városnövekedés szakaszai.* Budapest: Akadémia Kiadó
- Gan, A. 1979. *Qu est ce que le constructivisme?* In: Kopp 1979.
- Garnier 1914. *Une cité industrielle.* Paris: Ch. Massimet et Cie
- Guinzburg, M. 1979. *Les nouvelles méthodes de la presse architecturale.* In: Kopp 1979.
- Haumont, A. 1993. *Quartiers et logements des villes nouvelles.* Conférence Scientifique. Dunaújváros
- Howard, E. 1898. *Garden cities of tomorrow.* London: Sonnenschein
- Jalowiecki, B.–P. Kantor–J. Runge–M. Szczepański. 1995. *Les villes nouvelles en Pologne*
- Kántor Károlyné.–A. M. Klementz 1992. *A dunaújvárosiak szociális helyzete.* Dunaújváros
- Kopp A. 1979. *Architecture et mode de vie, textes des années vingt en U.R.S.S.* Presses Universitaires de Grenoble
- Meggyesi T. 1985. *A városépítés útjai és tévútjai.* Budapest: Műszaki Könyvkiadó
- Merlin, P. 1991a. *Les villes nouvelles d'URSS.* In: Merlin–Sudarskis 1991.
- 1991b. *Conclusion.* In: Merlin–Sudarskis 1991.
- Merlin, P.–M. Sudarskis 1991. *New Town In Perspective.* INTA Press
- Pomázi I. 1992. *Válságtérsegek – térségi válságok Magyarországon.* Előadás a „Szociáldemokrácia a kelet-közép-európai gazdasági átmenetben” című konferencián, március 12–13. Kézirat.
- Pickvance, Ch. 1975. Concept, contexts and comparison in the study of urban movements. A reply to M. Castells Environment and Planning. *Society and Space*, Vol. 4.
- Preisich G. 1983. *Erns May.* Budapest: Akadémiai Kiadó
- Preliminary results of the population and housing census Czech and Slovak Federal Republic.* March 3 1991. Federal Statistical Office Prague 1991
- Romanian Statistical Yearbook 1992.* National Commission for Statistics
- Sabsovitch L. 1979a. *Les villes de l'avenir et l'organisation du mode de vie.* In: Kopp 1979.
- 1979b. *Quelles villes devons nous construire.* In: Kopp 1979.
- Szirmai V. 1988. „Csinált” városok. Budapest: Magvető Kiadó
- 1995a. *Les villes nouvelles en Hongrie a la fin du 20ème siècle.*
- 1995b. Társadalmi érdekkonfliktusok és a polgári városfejlődés Kazincbarcikán. In: *Kazincbarcika. Zsákutca vagy útelágazás?* Budapest
- Szelényi I. 1995. „Posztkommunizmus – a menedzserek uralma”. *Magyar Hírlap*, október 28.
- Török Á. 1994. Stratégia-e a vállalati sodródás? *Közgazdasági Szemle*, XLI évf.
- 1990 évi népszámlálás 9. Fejér megye adatai.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal 1992.

FÜGGELÉK

1. táblázat

Az 1000 lakosra jutó gazdálkodó szervezetek és egyéni vállalkozások száma településtípusonként 1993-ban

2. táblázat

A népesség számának változása az 1940-es és az 1980-as évek vége között

város	ország	1940-es évek vége	1990-es évek eleje	növekedés 1950-1990 között
Dunaújváros	magyar	3 949 ¹	59 028 ⁶	14,95
Tychy	lengyel	12 923 ²	137 893 ⁷	10,67
Vranov	szlovák	5 418 ³	22 331 ⁸	4,12
Havirov	cseh	11 537 ⁴	86 267 ⁹	7,48
Most	cseh	nincs adat	70 675 ⁹	nincs adat
Ostrov	cseh	nincs adat	17 994 ⁹	nincs adat
Klasterec nad Ohri	cseh	nincs adat	16 199 ⁹	nincs adat
Campia Turzii	román	14 844 ⁵	30 151 ¹⁰	2,03

Az adatok

¹ 1949. január 1-re, ⁶ 1990. január 1-re,

² 1950-re, ⁷ 1988-ra,

³ 1948-ra, ⁸ 1991-re,

⁴ 1955-re, ⁹ 1991-re,

⁵ 1946-ra, ¹⁰ 1990-re vonatkoznak.

3. táblázat

A népesség megoszlása főbb korcsoportonként

város	főbb korcsoportok (százalékban)				összesen	
	0–14 éves	15–39 éves	40–59 éves	60–x éves	szám	%
Dunaújváros ¹	22,67	39,26	25,95	12,11	59 028	100,00
Tychy ²	28,90	42,34	20,82	7,94	137 893	100,00
Vranov ³	32,41	56,48		11,11	22 331	100,00
Havirov ³	21,43	62,05		16,52	86 267	100,00
Most ³	23,13	61,26		15,61	70 675	100,00
Ostrov ³	22,52	60,01		17,47	17 994	100,00
Klasterec nad Ohri ³	27,22	61,09		11,69	16 199	100,00

Az adatok ¹ 1990. január 1-re,
² 1988-ra,
³ 1991-re vonatkoznak.

4. táblázat

A népesség megoszlása gazdasági aktivitás és iskolai végzettség szerint

város	gazdasági aktivitás		összesen		aktívakból fizikai foglal- kozású (százalékban)	15 éven felüli népességből	
	aktív keresők	inaktívak és eltartottak (százalékban)	szám	%		közép- iskola	felső- fokú
Dunaújváros ¹	49,45	50,55	59 028	100,00	66,31	30,92	8,60
Tychy ²	45,38	54,62	137 893	100,00	0,00	29,16	7,24
Vranov ³	47,64	52,36	22 331	100,00	69,00	28,03	7,36
Havirov ³	49,66	50,34	86 267	100,00	62,65	27,81	10,95
Most ³	51,47	48,53	70 675	100,00	59,37	25,19	12,13
Ostrov ³	54,78	45,22	17 994	100,00	59,97	24,40	12,34
Klasterec nad Ohri ³	51,53	48,47	16 199	100,00	61,11	23,88	9,35

Az adatok ¹ 1990. január 1-re,
² 1988-ra,
³ 1991-re vonatkoznak.

5. táblázat

A lakásállomány megoszlása lakásnagyság és lakásfelszereltség szerint

város	a lakásállomány megoszlása (százalékban)					lakás- állomány összesen
	1 szobás	2 szobás	3 és több szobás	fürdő- szobás	utolsó 10 évben épült	
Dunaújváros ¹	11,48	69,49	19,03	96,89	15,01	21,808
Tychy ²	2,35	15,51	82,14	98,07	30,75	41,019
Vranov ³	12,30	21,51	66,19	90,85	23,62	6,512
Havirov ³	9,93	41,06	49,01	97,10	12,06	32,189
Most ³	9,59	45,73	44,68	93,78	26,81	29,847
Ostrov ³	8,30	60,59	31,11	95,96	2,32	6,555
Klasterec nad Ohří ³	7,00	42,48	50,52	91,93	31,31	6,085

Az adatok ¹ 1990. január 1-re,
² 1988-ra,
³ 1991-re vonatkoznak.

